

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

На правах рукопису

ФЕДОРОВА Лариса Данилівна

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МУЗЕЇВ ІСТОРІЇ МІСТ УКРАЇНИ
/XIX-XX століття/

17.00.08 – Теорія і історія культури

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1994

АВ 30.336

00777600 (R)

Робота виконана в Київському державному університеті імені Т.Шевченка

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
ОМЕЛЬЧЕНКО Крій Андрійович

О ф і ц і й н і о п о н е н т и :

1. Доктор історичних наук, професор ПАНІБУДЬЛАСКА
Володимир Федорович
2. Кандидат історичних наук, доцент ПАНКОВА
Євгенія Вікторівна

Провідна організація - Інститут української археографії
Національної академії наук України

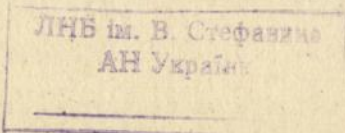
Захист відбудеться "1" липня 1994 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.34.02 при Київському державному інституті культури /м.Київ, вул.Щорса, 36/.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Київського державного інституту культури /м.Київ, вул.Щорса, 36/.

Автореферат розісланий "28" травня 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

ЗАРАДАРЧУК Г.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність дослідження. Важливим фактором державотворення і культурного відродження України є розвиток її міст. Осередки життєдіяльності /у 1988 р. в них проживало 67,4 відсотки населення країни/, адміністративно-політичні, соціально-економічні, культурні центри - вони істотно впливають на характер і темпи перетворень, що відбуваються у нашому суспільстві, відзеркалюють його проблеми. Їх розв'язання значною мірою залежить від успішного подолання сучасних кризових явищ у житті міст, створення сприятливих умов для розвитку міської культури. Нагальна потреба сьогодення - забезпечення наступництва історичного розвитку культури міст. Підґрунтом її відродження є чисельні матеріальні і духовні скарби, традиційно багатий досвід культурного життя міст, своєрідне історико-культурне середовище, різноманіття форм та соціальних інститутів успадкування культурних цінностей. Серед останніх - музеї історії міст - наукові та культурно-освітні установи, що поступово стають ефективним засобом нагромадження, вивчення, зберігання та використання пам'яток матеріальної і духовної культури - першоджерел інформації про місто.

Музеї України розділили долю національної культури, розвиток якої був обірваний силоміць, тому їх діяльність ще не відповідає суспільним потребам. При формуванні музейної мережі у XIX-на початку XX ст. кожен з них мав своє неповторне обличчя і свої завдання. У XIX-20-х рр. XX ст. виникли і діяли перші музеї міст у Львові, Одесі, Москві, Петербурзі, було закладено основи аналогічних музеїв у Києві і Умані. Головним надбанням цього періоду в історії музеїв міст є визначення об'єкта і предмета їх діяльності, яким є місто та його історико-культурна спадщина; формування містознавчих за профілем зібрань. У процесі реорганізації музейної справи протягом 1930-х рр. згідно державній музейній політиці та ідеологічним догмам музеї міст України було знищено, інші перепрофільовано на історичні. Зміна назви "Музей міста" на "Музей історії міста" означала відмовлення від містознавчої концепції цих музеїв, на основі якої вони історично сформувалися. Наприкінці 1950-х рр. почалося створення в Україні мережі музеїв історії міст, діяльність яких набула історико-краєзнавчого, соціологічно-ілюстративного спрямування. Сьогодні на території України діє 16 музеїв історії міст, не враховуючи їх численних філіалів. Зростання ролі міст у житті суспільства, необхідність вирішення складних проблем сучасної міської культури - демографічних, містобудівних, екологічних тощо вимагає комп-

лексного вивчення історичного досвіду міста, збереження традиційного міського середовища і культурних цінностей. Значну роль у вирішенні цих завдань покликані відіграти музеї історії міст, що мають функціонувати на основі оновленої містознавчої концепції.

Музеї досліджуваної групи поступово стають на шлях перебудови, шукають засоби розв'язання численних проблем теоретичного, науково-методичного, організаційного характеру. Один з них - вивчення і теоретичне узагальнення історичного досвіду музеїв міст, з'ясування тенденцій і перспектив розвитку сучасних музеїв історії міст. Конче потрібне переосмислення концепції вже існуючих музеїв, а також розширення профільної музейної мережі.

Між тим, питання історії та теорії музеїв міст ґрунтовно не досліджувалися. Поодинокі праці І. Линниченка, Л. Харевичевої, І. Романовського, В. Николенка, Л. Белової, Л. Елумфеля, Б. Кирикова, О. Марголіса, О. Конечного, пов'язані з темою дослідження, мають переважно музеюграфічний характер. У кращому разі вони розглядають деякі аспекти діяльності музеїв міст, відтворюють окремі події їх історії і лише інколи досягають рівня узагальнення досвіду. Спроби теоретичного аналізу випадкові і не завжди вдалі. Єдиною працею, що порушує проблему вивчення музеїв міст як специфічної профільної групи, є стаття В. Николенка¹, але й він обмежив своє дослідження мережею столичних музеїв і таким чином звужив його об'єкт. І все ж як джерело для нашого комплексного вивчення історії та теорії музеїв міст ці публікації безперечно становлять цінність.

При обґрунтуванні концептуальних засад організації та діяльності музеїв ми спиралися на загальнотеоретичні положення сучасного музеєзнавства, викладені в роботах А. Разгона, Г. Мезенцевої, Ю. Смелченка, праці М. Гнідовського, О. Хлопіню, Д. Равикович, О. Ванслової, інших дослідників, які розглядають музей як соціальний інститут, аналізують його функції, напрямки, зміст, проблеми роботи, принципи класифікації. У той же час у змістовних роботах цих авт. рів музей історії міст лишається поза увагою. Не існує навіть єдиної думки відносно того, до якої профільної групи віднести їх - до історичних чи краєзнавчих /комплексних/ музеїв.

Для з'ясування теоретичних засад діяльності музею міста,

¹ Николенко В. П. Музей истории столицы. // Музейное дело в СССР: Музейная сеть и проблемы ее совершенствования на современном этапе: Сб. науч. тр. ЦМР СССР. М., 1985. С. 121-131.

визначення міста як об'єкта реалізації його соціальних функцій, важливе значення мають праці містознавчого характеру. Серед них статті, пов'язані з урбаністичною теорією І. Гревса, дослідження М. Весера, М. Анциферова, Б. Грекова, М. Тихомирова, М. Каргера, П. Толочка тощо. Проте, вчені й досі не дійшли єдиної думки щодо визначення міста, процесів його формування, типології та інших проблем історичного життя цього складного організму.

Теоретичні проблеми дослідження історико-культурної спадщини, зокрема пам'яткознавства, порушують розробки В. Дукельського, І. Дзюби, А. Капелера, С. Заремби, С. Кота. Однак, і ці автори не приділяють належної уваги музеям історії міст, що вивчають міське культурно-історичне середовище і самі є його складовою частиною.

Загальноісторичною підставою нашого дослідження, присвяченого одній з маловивчених ланок української національної культури, якою є музейна справа, стали теоретичні моделі історії і культури України, розроблені у працях М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Антоновича та інших видатних вчених, які відстоювали ідеї національно-культурної самобутності українського народу.

Отже, актуальність дослідження обумовлюється такими факторами, як-то:

- необхідність вивчення, переосмислення, збереження і освоєння історико-культурної спадщини, осередком якої є місто;

- відсутність досліджень з теорії і історії музею міста, який є одним із надбань міської культури;

- зростання ролі цієї профільної групи музеїв у культуро-творчих проєсах регіонального, національного і міжнародного масштабів;

- потреба перебудови і розвитку мережі музеїв міст, оновлення змісту їх діяльності.

Основне протиріччя досліджуваної нами проблеми вбачаємо у потенційних можливостях музеїв історії міст для культурного відродження в Україні і відсутність наукової концепції й теоретичних засад діяльності, спрямованих на їх ефективне функціонування.

Мета дослідження - узагальнення і наукове осмислювання історичного досвіду, з'ясування тенденцій розвитку музеїв історії міст як основи подальшої розробки теоретичних засад їх діяльності та удосконалення практики.

Реалізація поставленої у роботі мети обумовила вирішення

таких завдань:

- вивчення історії становлення, факторів і тенденцій розвитку музеїв історії міст;
- визначення особливостей, специфіки їх функціонування;
- з'ясування актуальних проблем організації діяльності, шляхів їх вирішення;
- розробка теоретичних засад організації та діяльності музею міста /визначення сутності, концепції оновлення тощо/;
- опрацювання пропозицій щодо удосконалення змісту діяльності, організаційної структури музеїв історії міст, програмування і прогнозування профільної музейної мережі.

Об'єктом дослідження є історичний розвиток музейництва України в контексті міської культури.

Предмет дослідження - процес формування, становлення і дальшого розвитку музеїв історії міст, їх функціонування.

Хронологічні рамки дослідження - ХІХ-ХХ століття.

Гіпотеза дослідження - підвищення ефективності діяльності музеїв історії міст відповідно вимогам сьогодення можливе лише на основі оновлення їх концепції та науково-теоретичних засад функціонування.

В основі методології дослідження - комплексний підхід до вивчення проблем музейництва як специфічної системи успадкування культурно-історичних цінностей, що розвивається за законами діалектики. Провідне методологічне значення для розв'язання завдань цього дослідження мало положення про наступництво людської культури як фактора соціального прогресу. Головні методи дослідження - загальноісторичний і логічний. У процесі вивчення становлення і розвитку музеїв історії міст, досвіду їх діяльності використані порівняльно-історичний та ретроспективний методи. Профільна класифікація опрацьована за допомогою типологічного методу.

Джерельну базу дослідження складають документи 7 архівів у Києві та Львові, наукових і поточних архівів музеїв історії міст Києва, С.-Петербурга, Москви, фонд відділу "Старий Київ" у Державному музеї українського образотворчого мистецтва. Архівні документи та матеріали були основою для відтворення історії музеїв міст, напрямків і змісту їх діяльності, ролі міської адміністрації, вчених, громадськості в житті музеїв. Використано також публікації у пері-

одиці, суто музейні видання /путівники, каталоги, буклети тощо/, паспорти державних музеїв України науково-методичного відділу музеєзнавства Національного музею історії України.

У зв'язку з тим, що мережа музеїв історії міст України протягом багатьох десятиліть була складовою частиною єдиної музейної мережі на території колишнього СРСР, для порівняльного аналізу залучено інформацію, що стосується всіх музеїв профільної групи.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше здійснено спробу узагальнити історичний досвід діяльності музеїв історії міст, з'ясувати фактори і тенденції їх розвитку. Дослідження ґрунтувалося на джерелах, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

Комплексне вивчення історичного досвіду, практичної діяльності музеїв дало можливість визначити основні теоретичні засади музею міста, перспективні шляхи його розвитку, організації, роль у соціокультурному середовищі міста.

Практичне значення дослідження обумовлюється тим, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у подальшій розробці питань музеєзнавства, опрацюванні концепцій, програм розвитку існуючих музеїв і тих, що створюються; для читання лекцій в інститутах підвищення кваліфікації працівників культури, у вузівській підготовці майбутніх спеціалістів з музеєзнавства і культурології.

Положення, що виносяться на захист:

- характеристика становлення, історичного і сучасного розвитку музеїв міст; факторів, що їх обумовили;
- аналіз критично осмисленого і узагальненого досвіду діяльності цих музеїв;
- концепція і науково-теоретичні засади музеїв міст;
- пропозиції щодо розвитку мережі цих музеїв, удосконалення і підвищення ефективності їх діяльності.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дослідження доповідалися на конференціях музеїв історії міст, наукових конференціях з історичного краєзнавства, лекціях у республіканському інституті підвищення кваліфікації працівників культури, у 8 публікаціях автора. Положення і висновки дисертації знайшли втілення в практичній діяльності Музею історії Києва.

Структура роботи побудована відповідно меті і завданням дослідження. Вона складається з вступу, двох розділів, висновків, додатків, списку джерел та використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Перший розділ "Історичний досвід формування і розвитку музеїв міст у ХІХ-30-х роках ХХ століття" складається з двох параграфів: 1. "Основні етапи і чинники становлення музеїв міст"; 2. "Формування зібрань і змісту діяльності музеїв міст".

ХІХ-початок ХХ століття - час формування в Європі розгалуженої щодо профільного спрямування і змісту діяльності музейної мережі. Воно пов'язане із необхідністю задоволення різноманітних, перед усе культурних, потреб суспільства. На той період припадає створення музеїв міст, зокрема в Україні. Вивчення історії останніх дозволяє визначити передумови їх зародження, основні етапи становлення, фактори розвитку, характер зібрань, специфіку функціонування, місце у музейній мережі країни.

Одним із перших зібрань пам'яток матеріальної культури та історії міста можна вважати колекції Музею київських старожитностей Університету св. Володимира, заснованого 1836 року. Його основу склали археологічні матеріали давньоруського періоду, одержані внаслідок досліджень в історичній частині Києва. Цьому першому періоду свідомого нагромадження музейного зібрання передувало зростання інтересу до київських старожитностей, що вперше виявився вже у літописах, а згодом - у діяльності багатьох вчених.

Поступово, у зв'язку із зростанням випадкових знахідок пам'яток старовини, цілком природним в умовах розбудови Києва у першій половині минулого століття, археологічними розкопками перших аматорів, відкриттям університету, що став культурним осередком, виникає музейна потреба, як усвідомлена необхідність вивчення, збирання, зберігання та використання історико-культурних цінностей. Не останню роль у процесі її задоволення відіграло історичне значення Києва - "матері міст руських" - у контексті пануючої ідеології. В цьому вбачаємо причину того, що заохочення археологічних досліджень, хоч переважно і на громадських засадах, стає майже офіційним обов'язком місцевої адміністрації. Цьому періоду формування зібрань старожитностей міста притаманні всі досягнення і вади тогочасного музейництва, що відбито в аналізі діяльності університетського му-

зею. Він набуває значення учбового, розширює об'єкт діяльності, виходячи за межі міста, комплектується археологічними пам'ятками майже всього Південно-Західного краю. І хоч ця спроба заснування музею міста не була остаточно реалізована у зв'язку із перепрофілюванням університетського зібрання, його підґрунт було закладено саме у цей час.

Наприкінці XVIII-у першій половині XIX ст. виникли містознавчі колекції у Львові /реліквії міського самоврядування і цехів, що зберігалися у Міському архіві/ і Рязі /історико-побутова і художня збірка лікаря М.Гімзеля/, які пізніше стали основою музеїв міст.

Другий період становлення музеїв міст припадає на останні десятиліття XIX-початок XX століття, коли музейництво оформлюється як система, бурхливо розвивається мережа так званих музеїв місцевого краю, тобто регіональних. Культура міст капіталістичної доби робить музейну потребу нагальною, створює передумови для заснування в кількох історичних центрах музеїв міст. У дисертації відтворено історію становлення музеїв міст Львова, Києва, Одеси, Москви, С.-Петербурга. Особливості цього періоду - урізноманітнення типів та видів музейних предметів, формування перших музейних зібрань містознавчого спрямування, відкриття експозицій з історії міст. Основними формами комплектування фондів були стаціонарні обстеження міських об'єктів, організація збиральницьких експедицій, передача в дар приватних колекцій, придбання предметів. Починається систематизація музейних зібрань відповідно вимогам профільних наук, організовується культурно-освітнє обслуговування населення, влаштовуються виставки, музеї нагромаджують інформацію про природу і історію міста, його пам'ятки.

Третій період у становленні досліджуваної групи музеїв - 1920-1930-ті роки. У цей час на території СРСР розбудовується мережа спеціалізованих музеїв на чолі з головним - Музеєм міста у Петрограді. Останній був єдиним в країні, що прагнув мати всебічне уявлення про місто, його будівництво, форми устрою в світовому, загальнодержавному та обласному масштабах, зібрати матеріали про різні сторони міського життя. Сформувалися і діяли музеї міст Одеси, Москви, С.-Петербурга, відповідні експозиції у Києві і Умані. До 1940 р. функціонував Музей міста Львова. Саме у цей час відбувається оформлення музею міста як історично обумовленого багатофункціонального інституту соціальної інформації містознавчого ха-

рактору, що нагромаджується і поширюється за допомогою музейних предметів. Оформлюється модель музею міста, але через несприятливі умови він втрачає можливості ефективного розвитку.

Дослідження становлення музеїв міст у XIX-30-х роках XX ст. дозволяє визначити такі передумови і фактори їх розвитку:

1. Соціально-економічні чинники. Різвиток промисловості і торгівлі у XIX-на початку XX ст. привели до різкого зростання темпів розбудови і кількості міст. Урбанізованість набуває визначального характеру у житті суспільства: в економіці, культурі, побуті. Інтенсивний розвиток міст супроводжувався величезними за масштабами перебудовами, переплануванням і змінами.

Новий етап у розвитку міст пов'язаний з процесами індустріалізації 1920-1930-х рр. Розробка і втілення в життя проєктів реконструкції великих міст також мали наслідком нові зміни в житті і зовнішньому вигляді міст.

2. Місто набуває значення головного культуротворчого організму, осередку матеріальних і духовних цінностей. З'являється суспільна потреба його вивчення, осмислення ролі протягом багатьох століть; охорони пам'яток, тому що розбудова міст супроводжувалась як втратами, так і численними знахідками старожитностей під час будівельних робіт і благоустрою.

3. Розвиток історичної науки, археології, етнографії, краєзнавства і пам'яткознавства.

На прикладі вивчення Києва автор висвітлює процес поступового ускладнення досліджень, розширення кола тем, проблем, пам'яток, що привертала увагу вчених: від описів окремих об'єктів і археологічних знахідок до ґрунтового дослідження історії міста на базі всіх видів джерел і наукових досягнень. Підкреслюється, що діяльність музеїв міст відповідала тогочасному рівню і досягненням науки. Величезний вплив на містознавчі дослідження мала концепція історії України М. Грушевського.

4. Культурно-національний рух в Європі, пов'язаний із становленням націй і національної свідомості, спричинився до зростання інтересу до історії, мови, фольклору, літератури, традицій свого народу, прагнення пізнати витоки національного родоvodu.

У Росії розгортанню цих досліджень прислужилася офіційна доктрина "трьох столиць" із сумнозвісною "триединою формулою" - народність, самодержавство, православ'я, уособленням яких було проголошено Москву, Петербург, Київ; у Радянському Союзі - процеси корені-

зації, які супроводжувались відродженням української культури.

5. Формування інтелігенції, яка прагнула зберегти і дослідити пам'ятки історії та культури; виникнення приватних колекцій.

У дисертації наводяться приклади ролі місцевої інтелігенції у створенні музеїв міст Львова, Одеси, Києва тощо.

6. Діяльність численних наукових, історико-краєзнавчих товариств, комісій, гуртків, яка супроводжувалась збиранням пам'яток, вивченням міст, створенням музеїв, допомогою в їх роботі.

7. Формування і розвиток музейної мережі, різноманітної щодо профільного спрямування, типів і змісту діяльності, накопичення досвіду практичної діяльності.

Доказом є розгалужена музейна мережа Києва і Львова, про що йдеться у дисертації. Крім того, деякі великі музеї стали засновниками музеїв міст /Київський художньо-промисловий і науковий музей, Одеський художній музей/.

Основу зібрань музеїв складали:

- археологічні матеріали, одержані внаслідок досліджень на території міста; старожитності, знайдені під час будівельних робіт;

- приватні колекції, пожертвовані колекціонерами, діячами науки і культури;

- спеціалізовані громадські зібрання комісій, товариств, які ставили за мету вивчення міста, збирання та охорону його пам'яток;

- колекції державних установ, на базі яких створювалися музеї /виставки, архіви, музеї тощо/.

Зміст зібрань, експозицій і діяльності досліджуваних музеїв поступово набував чітко визначеного містознавчого характеру. За класифікацією та хронологічними рамками перші збірки дещо відрізнялись, але мали багато спільних рис. Узагальнюючи їх склад, можна назвати такі види пам'яток, якими комплектувалися музеї:

- археологічні знахідки на території міста;

- іконографія міста: карти, плани, креслення, гравюри, літографії, малюнки, картини, фотографії;

- скульптурні та архітектурні фрагменти споруд;

- будівельні матеріали;

- реліквії міського самоврядування і цехів;

- зразки місцевих виробів;

- рукописи, книги місцевого походження і про місто, описи його іноземними мандрівниками;

- документи з історії міста;
- речі громадського і домашнього побуту;
- портрети видатних міських діячів;
- меморіальні комплекси;
- міські газети, інші періодичні видання;
- матеріали міського господарства;
- іконопис, декоративно-прикладне мистецтво, живопис міських художників;

- зброя, озброєння і обмундирування;
- міські знаки, медалі, монети;
- макети, моделі, реконструкції пам'яток, забудови, транспорту тощо.

У музеїв, що діяли до 1930-х років, переважали функції документування, охорони та дослідження. Експозиції і фонди будувались за колекційним, систематичним принципом. В експозиціях висвітлювались такі пріоритетні теми:

- урбаністичний розвиток міста, архітектура і містобудування, їх типи;

- топографія;
- управління і самоврядування;
- населення, його національний і соціальний склад;
- економіка;
- міське господарство і благоустрій;
- транспорт;
- освіта;
- наука;
- культура;
- медичина;
- побут;
- благодійність;
- релігійне життя;
- громадське життя.

Таким чином, перші тогочасні зібрання і експозиції вже визначили профіль музею: об'єктом його вивчення і діяльності було місто. Саме це відрізняло музей міста від інших за профілем музеїв. Музеї міст відображали еволюцію міста протягом його історичного життя, все те, що було притаманне лише тому місту, якому присвячений музей. Вони приваблювали регіональною і національною самобутністю.

Музеї виникали і діяли на основі програм, розроблених їх за-

снівниками. Програми підкреслювали наукове значення музеїв, окреслювали перш за все напрямки комплектування, структуру експозицій, характер пам'яток. Спрямованість зібрань і діяльності музеїв визначалися метою і завданнями установ і громадських об'єднань, при яких вони виникали, особливостями самого міста, причетністю до їх створення вчених.

У дисертації аналізуються також інші специфічні напрямки роботи музеїв міст, які можуть бути використані у сучасній діяльності: у науково-дослідній роботі це комплексне вивчення міста на основі всіх видів джерел, охорона пам'яток; у комплектуванні фондів - одержання матеріалів у результаті регулярного обстеження міста; у просвітницькій роботі - залучення до музейної діяльності широкого громадського активу міста тощо. Зазначається, що музеї намагалися заснувати свій друкований орган та спеціалізовану бібліотеку.

Переворот у музейництві, історичній науці, що розпочався наприкінці 1920-х років, супроводжувався нігілістичним ставленням до пам'яток старовини, національної та регіональної самобутності, поширенням вульгарного соціологізму. Реорганізація музейної справи йшла шляхом директивного втілення марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації, класового підходу до вивчення суспільних явищ. Експозиції більшості музеїв було уніфіковано, в них з'являється велика кількість науково-допоміжного матеріалу загальноісторичного характеру /тексти, схеми, діаграми тощо/. Принцип предметності ігнорувався, головним стало ідеологічне навантаження експозицій. У результаті в Україні було знищено існуючі або лише започатковані музеї міст, така ж доля спіткала у 1940 р. і Музей міста Львова.

Дещо інший шлях пройшли музеї Росії. Вони збереглися в часи ідеологічного "переозброєння", але кінцевим результатом було їх перепрофілювання. На прикладі музеїв міст Москви і С.-Петербурга простежується процес пристосування діяльності музеїв до ідеологічних пріоритетів, залежність їх від державної музейної політики. Вони одержали назви музеїв історії міст, тому що набули історичного профілю. Проте, ці музеї зберегли головне - містознавчі збірки. У радянський час вони поповнювалися тематичними зібраннями з історії революційного руху, Великої Вітчизняної війни, сучасного розвитку і реконструкції міст. Змінюються пріоритети функціонування музеїв. На перший план виходить пропагандистська, освітньо-виховна

функція, науково-дослідна робота згортається. Змінюється і статус музеїв. Вони стають складовою частиною централізованої державної музейної мережі, на відміну від своїх попередників, що мали різне підпорядкування.

Історичний досвід становлення і розвитку музеїв міст у XIX-30-х роках XX століття має велике значення тому, що саме на перших етапах свого існування вони визначили об'єкт і предмет своїх досліджень, якими є місто та його історико-культурна спадщина. Вони функціонували як науково-дослідні установи в галузі містознавства і пам'яткознавства, починали впливати на формування вигляду своїх міст, збереження пам'яток, культурні процеси. Внаслідок цього музеї міст знайшли своє специфічне місце у міській культурі і загальній музейній мережі. Вивчення історичного досвіду музеїв міст є підставою для обґрунтування концепції і науково-теоретичних засад оновлення діяльності сучасних музеїв історії міст.

Другий розділ "Концепція та основні науково-теоретичні засади оновлення діяльності сучасних музеїв історії міст" включає два параграфи: 1. "Актуальні проблеми розвитку музеїв історії міст у контексті сучасної міської культури"; 2. "Аналіз стану і тенденцій розвитку мережі музеїв історії міст".

На основі з'ясування місця і завдань музеїв історії міст у сучасній міській культурі здійснено аналіз об'єкта і предмета їх діяльності, що є передумовою і підґрунтом оновлення концепції. Визначено місце цих музеїв як специфічної профільної групи у загальній системі музейництва і тенденції їх розвитку, що дало можливість обґрунтувати науково-теоретичні і організаційні засади оновлення діяльності, шляхи розширення мережі музеїв міст України.

З кінця 1950-х рр. в Україні спостерігається процес формування і розширення нової профільної музейної мережі - музеїв історії міст, який пояснюється об'єктивними чинниками. Загальна історико-культурна ситуація 1950-1980-х рр. характеризується протистоянням двох протилежних тенденцій. Одна з них - поступовий розвиток української науки і культури, поява нового покоління інтелігенції, відродження історичного краєзнавства, зростання інтересу громадськості до проблем збереження національної історико-культурної спадщини. Це виявилось також у вивченні, інвентаризації і постановці на державний облік величезної кількості пам'яток історії і культури, створенні заповідників, організації такого впливового громад-

ського формування, як Українське товариство охорони пам'яток, а також у підготовці багатотомних фундаментальних видань: "Історія міст і сіл Української РСР" і "Звід пам'яток історії і культури України". Друга тенденція - руйнація пам'яток, старого міського середовища і культурних цінностей, викликана розбудовою міст, швидкими темпами урбанізації, що супроводжується зростанням населення за рахунок сільської міграції.

Внаслідок цього головного значення у розвитку міської культури набули проблеми збереження культурної спадщини міст, співвідношення і співіснування у сучасній культурі надбань історичного минулого, необхідність їх гармонійного поєднання, організації міжкультурних відносин окремих соціальних груп міського населення.

Вагомим осередком вирішення актуальних проблем міської культури має стати музей історії міста, що обумовлюється його соціальними функціями, об'єктом і предметом діяльності. Як відомо із загального музеєзнавства, соціальні функції музеїв різних профілів єдині і взаємопов'язані. Головне, що їх відрізняє - об'єкт і засоби діяльності. Саме вони визначають профіль музею, тобто його суспільне призначення, зв'язок з конкретною наукою, видом мистецтва, техніки, виробництва. Зміна профілю музею міста на історичний, як свідчить їх розвиток, призвела до того, що вони майже не відрізнялись від типових історичних або краєзнавчих музеїв і працювали на міста переважно як культурно-освітні установи, нехтуючи справді актуальні проблеми, що висувало на перший план саме життя міст. Тобто їх можливості штучно обмежувались. Сьогодні потрібне оновлення концепції музею, а саме мети, завдань, системи основних теоретичних засад, положень організаційного, науково-методичного характеру. Суть цієї концепції полягає в тому, що саме місто є об'єктом діяльності музею. В місті він реалізується як соціальний інститут, місто визначає особливості його культуротворчої роботи. Предметом дослідження музею, як наукової установи, і діяльності, як закладу освітнього, є феномен культурно-історичної спадщини міста, що включає всі елементи його середовища /соціальні, природні/. Таким чином, мова йде про оновлення старої містознавчої концепції музею, виплеканої у скрутних умовах існування кількома поколіннями музейних працівників.

Якщо визнати основну ідею концепції доречною, правомірною і сучасною, виникає питання: чи існують можливості її теоретичного обґрунтування, передумови практичного втілення у життя. Тому в дослідженні особлива увага зосереджується на місті - об'єкті вивчен-

ня і експозиційного показу музеїв цієї профільної групи.

Досі існують труднощі у з'ясуванні сутності і визначенні такого складного явища, яким є місто. Поява міст - процес об'єктивний, обумовлений розподілом праці. В ході історичного розвитку міста перетворилися у багатофункціональну систему, що характеризується численними ознаками. Щодо міста середньовічного, давньоруського, то йому присвячено багато досліджень, починаючи ще з XVIII ст. Вивчення міст України займалися В. Антонович, М. Грушевський, В. Щербина, М. Тихомиров, Б. Греков, М. Каргер, Б. Рибаків, П. Толочко та інші вчені. Вони розробили загальну схему і концепцію виникнення і розвитку давньоруського міста. У той же час ще достатньо нерозв'язаних питань стосовно їх походження, соціальної моделі, типології, правових аспектів життя тощо. Головні труднощі постають через відсутність чіткості у визначенні самого поняття "місто". Тому, мабуть, чи не основним завданням музею міста має бути дослідження теорії цього феномена на основі своїх специфічних першоджерел, створення умов для інших напрямків досліджень містознавчого характеру.

Автор звертається до урбаністичних теорій В. Зомбарта, М. Анциферова, І. Гревса, міжнародних документів щодо охорони історичного міста, як матеріального вияву різних суспільних систем, до інших розробок, які досліджують місто як органічне ціле. Порівнюються Київ, Москва, С.-Петербург, лише архітектурно-просторовий вигляд яких - своєрідний літопис історії та культури, характеристика епох, зразок вирішення функціональних завдань, відбиток ідеологічних поглядів, репрезентація національних і загальнолюдських цінностей.

Аналіз історичного досвіду музеїв міст, містознавчих досліджень дає можливість визначити наукові засади експозиційної роботи музею. Музей міста може і повинен прагнути показати в своїй експозиції повно, наочно і об'єктивно виникнення і еволюцію міста, притаманні йому регіональні і національні особливості, функції на всіх етапах існування, роль в історії свого регіону і країни. Специфіка експозиції такого музею полягає в адресності, локалізації явищ, подій, фактів, тем і проблем, що висвітлюються, через конкретні культурно-історичні об'єкти на території міста. Музей міста в змозі здійснити наукову реконструкцію образу і життя міста протягом його історичного розвитку. Розробка експозиційного задуму і сценарію кожного блоку експозиції вимагає значної попередньої роботи щодо наукової інвентаризації культурно-історичних об'єктів міста, історико-містознавчих досліджень, визначення найважливіших тем і проблем.

У дисертації розглядається типова схема експозиції музею міста, що включає питання, які слід висвітлити: I. Виникнення міста: 1. Місцерозташування. 2. Причини виникнення. 3. Передумови розвитку. II. Розвиток міста: 1. Історична топографія /планування і забудова - головні елементи специфічного міського середовища/. 2. Функції міста: а/ адміністративно-політична, б/ військово-оборонна, в/ економічно-торговельна, г/ культурно-ідеологічна. Запропонованій схемі в основному відповідали програми щодо створення перших музеїв міст.

Сучасний музей історії міста розвивається як багатопрофільна, інтегрована система, яка є складовою частиною культурного потенціалу міста. Вона включає рухомі і нерухомі пам'ятки історії та культури. Музеєфікація нерухомих пам'яток є одним із перспективних напрямків діяльності досліджуваних музеїв. Історично склалося так, що узагальнюючі експозиції музеїв цієї групи розташовані у будинках, які є видатними пам'ятками і містяться в історичній частині міста. Не обмежуючись основною експозицією, музей вийшов в оточуюче середовище, почав активно його освоювати: формувати систему експозицій в музеєфікованих пам'ятках. При цьому музейні предмети і музеєфіковані пам'ятки стають частиною універсального зібрання музею.

Освоєння культурно-історичного середовища міст у формі мікрорегіональних музейних блоків дає можливість розвивати головні ідеї, теми, проблеми, закладені в основній експозиції. А музейні предмети повертаються в дійсне середовище існування, від якого вони були колись відчужені. Меморіальні та спеціалізовані музеї у складі музею міста є елементами відродженого культурного середовища. Центральні об'єкти показу - самі пам'ятки, а кожний експонат у такому музеї набуває нового звучання, має більший емоційний та виховний вплив. Музеєфікація міських пам'яток це не тільки шлях оволодіння культурною спадщиною. Завдяки їй значно зростає інформаційний потенціал музею та його комунікаційні можливості. "Вихід у місто" стає характерною рисою його діяльності, музей перетворюється в особливу систему виробництва культурних цінностей, відтворення культури.

Виявляючи культурно-історичні надбання у формі предметів і об'єктів музейного значення, визначаючи їх історичну, естетичну цінність, ставчи центром накопичення історичної, краєзнавчої, пам'яткознавчої інформації, музей міста використовує та організує її в різноманітних формах, прагнучи з'єднати минулу і сучасну культуру.

Таким чином він активно впливає на соціокультурні процеси в місті.

У дослідженні наводяться приклади музеєфікаційної діяльності музеїв історії міст, яка іноді охоплює цілі райони традиційного міського середовища, що мають культурно-історичну цінність. На основі досвіду Музею історії Києва аналізуються принципи і підходи щодо музеєфікації пам'яток. Враховуються властиві кожній з них свої соціально-історичні, культурні, просторові форми існування, вивчення яких впливає на вибір теми і зміст експозиції, методи і напрямки музеєфікації. Музей прагне розкрити весь обсяг інформації, яку увібрала пам'ятка за час свого існування. У більшості випадків вона ширша за тему експозиції. Тому обов'язково розробляється вступний розділ, який має умовну назву "Біографія пам'ятки", де висвітлюється її історія: від створення до реставрації.

Одним із важливих наслідків діяльності музею по вивченню, охороні і використанню міської історико-культурної спадщини стає система експозицій:

- узагальнююча експозиція з історії міста;
- спеціалізовані та меморіальні музеї /квартири, садиби, будинки/;
- музеї науки і техніки;
- музеї просто неба;
- історико-культурні заповідники різного профілю: археологічні, архітектурні, містобудівні, етнографічні, природничі;
- окремі пам'ятки як об'єкти музейного показу.

Музеєфікаційна діяльність націлена перш за все на ті пам'ятки міського значення, для відтворення яких є можливість формування відповідного зібрання музейних предметів. Завдання музею міста - створити цілісну систему експозицій, яка б надавала по можливості повне уявлення про традиційне міське життя через характерні місцеві пам'ятки.

Науково-дослідна робота музею має напрямки не лише історичні, але й містознавчі, пам'яткознавчі. Комплектування, структура і аналіз фондowego зібрання також повинні відповідати поставленій меті. Повнота і рівень наукового опрацювання фондowego зібрання значною мірою впливає на успіх виконання музеєм соціальних функцій. Музеї міст володіють великими універсальними збірками. За своїм складом і напрямками комплектування вони мають свої особливості. Головна з них - регіональна обмеженість. Музеї накопичили цінні щодо кількості і якості колекції іконографічних джерел, які відбі-

вають обрис міста, його забудову, зростання, інтер'єри конкретних будинків, склад населення тощо. В останні роки проводиться планомірна робота по фотофіксації міста, обстеженню будинків, що підлягають реконструкції. Це збагачує фонди. Більшість музеїв проводить археологічні розкопки. Конкретно локалізовані колекції мають велике значення для вірогідного відображення топографії, економіки, побуту, створення наукових реконструкцій. Окреме місце в структурі фондів посідають меморіальні колекції: особисті, з "біографії пам'ятки", або комплексні, які поєднують і меморізовану особу, і музефіковану пам'ятку. Новим напрямком є створення або виділення з вже існуючих фондів зібрань особистих фондів видатних діячів та дослідників міста. Вони містять не лише матеріали архівного характеру, але й книги, меблі, інші побутові речі.

Головне завдання науково-дослідної і фондової роботи - створення цілісної, відповідної профілю музею, напрямкам і змісту його діяльності, інформаційної системи. Найбільш перспективною уявляється тематико-хронологічна картотека. Її особливість - в адресному спрямуванні. В дисертації аналізуються специфічні для профільної групи музеїв каталоги: топоніміка; плани, креслення; топографія археологічних знахідок; картотека споруд; типи мешканців; історико-побутовий інтер'єр; торговельна реклама; видання друкарень міста; каталоги меморіальних фондів тощо. Як приклад комплексного підходу до вивчення музейного предмета, властивого музею міста, аналізується інформаційна система науково-довідкового каталогу газет дореволюційного періоду, вперше розроблена в Музеї історії Києва. Створення системи інформаційних каталогів як інструмента наукових досліджень і пошуку - складний і тривалий процес. Він має відповідати профілю і концепції музею, програмі наукових досліджень.

Підкреслюючи зростання ролі музеїв міст як консультаційно - інформаційних центрів, збільшення наукового і громадського активу, автор звертає увагу на ті труднощі, з якими вони стикаються: відсутність наукових музейних вилянь, слабкі контакти з академічною і вузівською наукою, що звужує можливість ґрунтовної обробки і введення до наукового обігу музейних джерел. Актуальним є питання включення музеїв у систему освіти, аналіз їх просвітницької роботи в цілому. У сучасних умовах потрібна також програма розвитку музеїв на громадських засадах, для яких музеї міст є методичними центрами. Їх безсистемне виникнення і закриття призводить до втрат і розпорощення зібрань.

Таким чином, основними завданнями музею історії міста є дослідження багатоаспектного феномена людської культури, яким є місто, на основі своїх специфічних першоджерел; створення умов для інших напрямків досліджень містознавчого характеру, збереження і використання історико-культурних надбань міста; прилучення до них його мешканців. Це визначає особливості музею історії міста, його роль у вирішенні актуальних проблем сучасної міської культури, місце в загальній музейній мережі країни.

У зв'язку з відсутністю в Україні науково-дослідного і методичного центру з питань музеєзнавства існує багато проблем, які чекають ретельного вивчення і розв'язання. Аналіз музейної мережі - одна з них. У дисертації автор намагається проаналізувати мережу музеїв історії міст з метою визначення перспективних напрямків розвитку, обґрунтування можливостей і шляхів її зростання. Для порівняльного аналізу залучено інформацію, яка стосується всіх музеїв профільної групи на території колишніх союзних республік.

Музеї історії міст прийнято відносити до профільної групи історичних музеїв /підгрупа загальноісторичних/. Єважється, що вони документують історію розвитку людського суспільства. Аналіз виявив 88 музеїв історії міст, в Україні - 16. У профільній групі можна виділити 14 музеїв, що за своєю організаційно-функціональною структурою є об'єднаними музеями. Музеєзнавство чітко розмежовує поняття "музейне об'єднання", під яким мається на увазі система музеїв, що координуються, і "об'єднаний музей". Останній є повністю централізованою системою музеїв, де тільки науково-освітня робота здійснюється на рівні координації всіх підсистем.

У дослідженні розглядається склад музеїв історії міст у Києві, Бахчисараї, Херсонесі, С.-Петербурзі, Баку тощо. Крім оглядової експозиції вони мають у своєму складі спеціалізовані музеї, виставочні зали і музейні об'єкти - пам'ятки. Аналіз доводить, що музеї перетворюються в багатопрофільну систему експозицій та фондového зібрання. Вона складається з історичних, художніх, літературних, технічних, природничих та інших підсистем. Якщо застосувати загальноприйнятну класифікацію, то їх слід віднести до комплексних, а не історичних музеїв. Комплексними в музеєзнавстві визначаються музеї, що поєднують два і більше основних профілів.

Порівняння теоретичних досліджень з питань класифікації музеїв дозволяє стверджувати, що глибокого наукового обґрунтування класифікації ще не вироблено, система залишається відкритою.

Проведений автором аналіз групи, що досліджується, за титулами і статусом музеїв відбиває надзвичайно різнобарвну і складну картину, що історично склалася. Вона є відображенням незадовільного стану музезнавства в цілому, теоретичних засад музею міста зокрема.

Профільна класифікація - суттєвий чинник, що впливає на виконання музеєм його соціальних функцій, адекватне відображення в музейних експозиціях і колекціях, усіх видах наукової діяльності об'єкта його дослідження. Саме спектр документування відрізняє окремі профільні групи. Історичне спрямування музеїв міст призвело до якісних змін в їх функціонуванні. Замість міста, його історико-культурних надбань, він вивчає загальні історичні процеси і пристосовує до них історію конкретного міста. Про це свідчить аналіз структури кількох експозицій музеїв історії міст України. Необхідні спеціальні дослідження музейної мережі, до яких слід залучити всіх працівників музеїв, організувати обмін інформацією про їх діяльність.

Першими відчували необхідність самоусвідомлення, розробки теоретичних питань, координації і обміну досвідом роботи самі науковці музеїв історії міст. У 1980-х рр. 10 провідних музеїв на основі угоди про творче співробітництво, підписаної в Києві, провели спільну роботу у цьому напрямку. Конференції, семінари, виставки, стажування мали важливе значення в удосконаленні практичної діяльності, осмисленні специфіки функціонування. Труднощі, які переживають наші країни, негативно вплинули на співпрацю, припинили заплановані спільні теоретичні і методологічні розробки.

У результаті дослідження з'ясовано такі тенденції розвитку сучасних музеїв історії міст, що визначають шляхи їх дальшого удосконалення:

1. Зростання потреби окремлення концепції: поступовий перехід від музею історії міста до музею міста, що має широку містознавчу спрямованість, комплексний характер.
2. Створення системи експозицій, яка складається з оглядової експозиції містознавчого спрямування та різнопрофільних експозицій в пам'ятках історії та культури міста.
3. Музеїфікація нерухомих пам'яток, перетворення їх в об'єкти музейного показу.
4. Прагнення до освоєння усієї історико-культурної спадщини міста.
5. Набуття музеєм значення центру накопичення місто-, пам'ят-

1158003

ко-, історико-краєзнавчої та іншої інформації.

6. Зростання впливу на соціокультурні проєкти у місті.

7. Удосконалення організаційно-функціональної структури, перетворення провідних музеїв в об'єднанні.

8. Підвищення значення музеїв як консультативно-методичних центрів щодо громадських музеїв, а також новоутворюваних профільних.

9. Розвиток творчих взаємозв'язків.

У сучасних умовах перехід до оновленої містознавчої концепції музеїв історії міст має бути добре обґрунтованим, виваженим, здійснюватися лише там, де в цьому дійсно є потреба і можливість. У дослідженні аналізується історико-культурна ситуація окремих міст України, де є всі об'єктивні передумови для створення музеїв міст. Ці міста визнано історичними, вони мають унікальне природне середовище, численні пам'ятки, музеї, які накопичили містознавчі збірки, краєзнавчий актив.

Вивчення історичного і сучасного досвіду, об'єкта діяльності, тенденцій розвитку, мережі музеїв історії міст дозволяє зробити висновок, що музей міста як соціальний інститут має свої особливі науково-теоретичні засади функціонування. Це дає підстави для виділення окремої профільної групи музеїв міст, а їх історії і теорії - в окремий розділ загального музеєзнавства. У дисертації визначено об'єкт і предмет цього спеціального профільного музеєзнавства.

Результати дослідження відбито в основних висновках:

1. Музеї міст сформувались внаслідок суспільних потреб, інших чинників соціально-економічного і культурного розвитку, як важливий елемент міської культури, засіб нагромадження, збереження і творчого використання її матеріальних і духовних цінностей. Шлях їх становлення протягом ХІХ-перших десятиліть ХХ ст. і дальшого розвитку був сповнений протиріч, але попри всі труднощі і деформації музеї міст набули специфічних рис, обумовлених об'єктом їх діяльності.

2. Історичний і сучасний досвід, знання тенденцій розвитку є підґрунтом поступового оновлення концепції цих музеїв, перебудови діяльності на містознавчих та спеціальних музеєзнавчих науково-теоретичних засадах.

3. Ефективність перебудови і дальшого розвитку музеїв міст, удосконалення їх мережі, форм і методів діяльності, змісту залежать

від чіткої і послідовної орієнтації на задоволення потреб культурного розвитку міст, активної участі в їх житті.

Однією з найактуальніших проблем сучасного періоду постає проблема збереження і освоєння національної культурної спадщини. Діяльність музею міста, який сам є складовою частиною цих надбань, сприяє виявленню нових джерел, поглибленню наукових знань про місто, охороні його національно-культурної самобутності. В свою чергу музей сам потребує подальшого вивчення і удосконалення.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Из опыта работы Музея истории Киева по музеефикации памятников истории и культуры. // IY Республиканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. К., 1989. С. 528-529.
2. Научно-поисковая работа Музея истории города Киева. // II Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. Пенза, 1989. С. 277-279. /у співавторстві з Пісковою Е. М. /
3. Из истории Музея города Киева /XIX-20-е гг. XX ст. / // У Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. Кам"янець-Подільський, 1991. С. 438-439.
4. З історії створення Музею Києва /1837-1936 рр. / // Український історичний журнал. 1991. №12. С. 134-140.
5. Перший музей Києва. // Київська старовина. 1992. №3. С. 82-85.
6. Музей міста: становлення, розвиток, перспективи. // Культура України. Історія і сучасність. Республиканська науково-теоретична конференція: Тези доповідей. Харків, 1992. С. 106-107.
7. Музей історії Києва. // Український історичний журнал. 1993. №2-3. С. 86-96. /у співавторстві з Хоменко Т. С. /
8. Музей міста Львова. // Прийнято до друку у зб. "Праці центру пам"яткознавства".

AB 30.336